

ОСИП НАЗРУК ПРО ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЗУНР ЯК СУБ’ЄКТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У 1918–1920 рр.

© Зелена О., 2007

Досліджується проблема становлення ЗУНР як суб’єкта міжнародних відносин в теоретичній спадщині О. Назарука. Робиться спроба дослідити кроки становлення зовнішніх відносин ЗУНР з європейськими державами, УНР Директорією, пошук шляхів виходу урядом ЗУНР із тодішніх складних зовнішньополітичних проблем, розігрування українського питання іноземними державами. Проаналізовано дипломатичну діяльність урядової делегації ЗУНР в Ризі під час радянсько-польських переговорів 1921 р.

On the basis of publicism inheritance of O. Nazarouc given it a shot to explore the steps of becoming of external relations of WUNR with the European states, UNR by Directory, search of ways of output the government of WUNR from of that times thorny foreign-policy problems, playing off the Ukrainian question by the foreign states. The special attention applies on diplomatic activity of Galichina delegation in Riga of 1921, the member of which was O.Nazarouc.

Актуальність та постановка проблеми. Із здобуттям Україною незалежності зовнішня політика стала однією з пріоритетних сфер державної діяльності, спрямованою на забезпечення національних інтересів у міжнародних відносинах. Базовими принципами формування зовнішньополітичного курсу України стали розбудова відносин з іншими державами та світовими організаціями на засадах рівноправності, взаємодопомоги і невтручання у їх внутрішні справи, принцип неподільності міжнародного миру та міжнародної безпеки, принцип “безпеки для себе – через безпеку для всіх”, відсутність територіальних зазіхань чи претензій до сусідніх держав, визнання пріоритету права. На становлення України як повноправного світового партнера впливає геополітичне становище. Розташування і розміри території нашої держави, чисельність її населення, природні ресурси в поєднанні з її потенційними можливостями в науковій, економічній та інших сферах суспільного життя дають їй змогу і право мати статус великої європейської держави з відповідною геополітичною поведінкою та геостратегічною орієнтацією. Для України, яка впродовж своєї історії перебувала в центрі геополітичних інтересів кількох наддержав, зовнішньополітичний вибір має не тільки внутрішню, а й міжнародну вагу. Стратегічна мета полягає в інтеграції до європейських та євроатлантичних структур. За багатовекторності зовнішньої політики принциповий європейський вибір зумовлений національними інтересами. Об’єднана Європа відповідно перебрала на себе частину відповідальності за становлення України як стабільної демократичної держави. Однак європейський вибір не повинен привести до протистояння як України та Росії, так і Західної та Східної України.

Актуальність проблем міжнародної політики постійно зростає за кардинальних змін у світі, загострення глобальних проблем, невирішеність яких загрожує існуванню людства. Розв’язання проблем світового співтовариства залежатиме від політики на міжнародній арені як окремих держав, так і міжнародних організацій. Для формування нового зовнішньополітичного курсу та геополітичних орієнтацій молодій Українській державі слід використовувати національний державотворчий досвід, зокрема на прикладі зовнішньої політики ЗУНР.

Ступінь вивчення проблеми. Дипломатична діяльність ЗУНР, її міжнародне становище стало предметом зацікавлення багатьох науковців [2, 3, 4, 5, 7, 8, 17]. Дослідники детально описують становлення ЗУНР як суб'єкта міжнародних відносин, її місце в геополітичних планах великих європейських держав. **Метою роботи** є спроба висвітлити кроки становлення зовнішніх відносин ЗУНР з європейськими державами, УНР Директорією, пошук шляхів виходу урядом ЗУНР із тодішніх складних зовнішньополітичних проблем на основі публіцистичної спадщини О. Назарука, який брав активну участь в політичному житті Галичини. Звертання до його праць дасть можливість не тільки відтворити хід тогочасних подій, а й показати погляд людини, яка після активної політичної діяльності змогла проаналізувати уроки і важливість значення зовнішньополітичних процесів у розбудові Української державності.

Виклад основного матеріалу. Початок Першої світової війни пробудив в українців надії на вирішення українського питання. Змагання за українську державність переходило у конкретно-політичну площину. Витвір Української держави фактично став реально можливим. Багато залежало від тогочасної зовнішньополітичної ситуації, адже провідні політичні сили Галичини і Наддніпрянщини проголосили свою лояльність відповідно до Австро-Угорщини і Росії. Це серйозно ускладнювало відновлення Української державності, реалізацію цієї мети, адже українці опинились між двома ворогуючими блоками.

У перші дні війни Осип Назарук виявився серед тих сотень галичан, які зазнали репресій з боку австрійської влади за надуману "співпрацю з державами Антанти". Наприкінці серпня 1914 р. його заарештували і відправили до концентраційного табору "Талергоф". Вибравшись із цього табору, О. Назарук приєднався до членів Союзу визволення України – безпартійної політичної репрезентації національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії. Ця організація виробила концепцію щодо ролі України в європейській політиці [18, ф.359, оп.1, спр. 1, арк.183].

Дипломатична робота Союзу включала популяризацію тодішньої української справи, насамперед серед широкої громадськості скандинавських держав, що займали нейтральну позицію у війні. Цікаво, що О. Назарук як представник СВУ поїхав до Швеції саме із завданням інформувати громадськість скандинавських країн про ситуацію в Україні та національно-політичну боротьбу. Він зустрічався із керівництвом скандинавських країн: з президентом норвезького парламенту Й. Ловландом, а також міністром закордонних справ Н. Ігленом і обговорював з ними питання війни та ставлення до неї українського народу [18, ф.359, оп.1, спр. 1, арк.183].

В одному із своїх повідомлень до президії СВУ 6 січня 1915 р., О. Назарук писав: "...треба багато попрацювати, щоби справа набрала розголосу". Він відзначив, що для популяризації українського питання в Скандинавії необхідно залучити ще громадських діячів, які б добре знали історію, філософію. Можливо навіть він мав на увазі кандидатуру І. Крип'якевича, відомого на той час науковця [1, с. 12].

СВУ прагнула популяризувати українську справу і в європейських державах, розуміючи, що громадська думка впливає на формування їхньої офіційної політики. Зокрема, О. Назарук зазначав, що інформація про українців, про їхній побут та культуру, прагнення і сподівання, допоможе світовій громадськості і урядам європейських держав "по-іншому подивитися на Україну". З огляду на сьогодні, ми переконуємося, що він мав рацію. Реальні відомості про Україну зіграли важливу роль для налагодження міжнародних контактів ЗУНР.

1 листопада 1918 р. у Львові українські патріотичні сили взяли владу у свої руки. Національна Рада проголосила утворення Західно-Української Народної Республіки. Було сформовано перший уряд [8, с. 53–54]. Після проголошення ЗУНР саме шведський уряд і його посольства передали державам світу ноти президента Є. Петрушевича про утворення Української держави [5, с. 168].

Вирішуючи внутрішні питання державного будівництва, уряд ЗУНР виняткового значення надавав безпосередньо і зовнішньополітичній діяльності. Вона зводилася до двох основних

напрямоків: 1) відносини з Наддніпрянською Українською Народною Республікою; 2) справа визнання ЗУНР іншими державами, передусім Антантою [5].

У взаємовідносинах з УНР Директорією головною метою було досягнення державного об'єднання, яке розглядалося, по-перше, як втілення в життя віковичного прагнення українського народу до державної єдності, а по-друге, як засіб об'єднати сили в боротьбі проти експансії Польщі на українські землі. Такі устремління збігалися з інтересами наддніпрянців. Дипломатичні відносини з УНР завершилися підписанням 1 грудня 1918 р. у Фастові передвступного договору. Цей договір був першим важливим міжнародним актом уряду ЗУНР, першим успіхом його дипломатії. Документ стверджував наміри двох держав злитися в одну Українську Народну Республіку.

Не заперечуючи історичну значущість події, О. Назарук висловлює свій, дещо скептичний, погляд на цей акт злуки. По-перше, на його думку, "...Галицька земля зреклася свого першенства на користь сходу". По-друге, це об'єднання політик вважав передчасним, оскільки українцям "...запаморочили голову теорією про єдність того, в чім єдності ще не було" [10, с. 81].

Важливим для галичан було визнання їхньої державності на міжнародній арені. Українські дипломати встановили відносини з Австрією, Німеччиною, Угорщиною, Італією, Ватиканом, США, Канадою. Головне завдання полягало у визнанні ЗУНР на Паризькій мирній конференції, яка мала вирішальний вплив на формування кордонів Європи після Першої світової війни. Уряд ЗУНР пов'язував сподівання на справедливе вирішення конфлікту з Польщею, із Антантою та США, надсилаючи їм численні заяви, ноти, спрямовуючи делегації. Проте ці дипломатичні заходи не давали бажаних наслідків. Як зазначає О. Назарук: "Симпатії Заходу, беззастережно були віддані Варшаві" [14, с. 211]. За Сер-Жерменським договором усі свої права на Галичину Австрія передала Раді послів Антанти. 25 червня 1919 р. Рада послів визнала за Польщею право на окупацію Східної Галичини, але дала полякам лише можливість правити в краї тимчасово, за умови, що вони поважатимуть права населення і нададуть йому повну автономію [6, с. 22–23]. Остаточна доля Східної Галичини повинна була вирішитися в майбутньому.

Подальше розігрування українського питання О. Назарук описує детально. Він наголошує: "Події розгортаються знову не на користь українців. Дві українські держави шукають шляхи виходу з кільця, яке щораз дужче замикається" [14, с. 273]. Зовнішньополітичні курси ЗУНР і УНР Директорії стали принципово розходитись. У закордонній політиці наддніпрянський уряд орієнтувався, за словами очевидця, на "найбільш реакційну державу Європи – Польщу". А галицьким воякам, які не сприймали такого курсу, наказував "боротися на всіх фронтах до останньої краплі крові" [14, с. 240]. Ця ситуація породжувала ще більше непорозуміння між двома українськими урядами. На засіданні Галицького уряду 9 жовтня 1919 р. панувало відчуття неминучої катастрофи. О. Назарук зафіксував у своєму щоденнику доповідь Є. Петрушевича, який вже не мав ніяких сумнівів щодо розпаду Української армії: "Поляки й Денікін уже правдоподібно порозумілися. Денікін вже наступає. Румунія закрила нам кордони... Галицька Армія розкинена на величезній території" [14, с. 274]. Але диктатор не покидав надій на налагодження стосунків із наддніпрянцями.

Ситуацію, в якій опинилася Українська держава, О. Назарук згадує, як "...страшні дні, з одного боку, напірали поляки, з другого, – большевики". "Обі українські армії конали в муках і тифозній гарячці. Від сходу напірав Денікін, від заходу могли наступати поляки, ми думали, що в союзі з росіянами. А між нами до кінця була незгода" [14, с. 296].

Східно-галицьке питання ще більше загострилося після підписання С. Петлюрою з поляками Варшавського договору в квітні 1920 р. Замість визначення права на незалежність України Польща отримала Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину, Підляшшя і Полісся. О. Назарук говорить, що Варшавський договір в Галичині був сприйнятий як трагедія, бо перекреслював боротьбу галичан за незалежність [11, с. 87].

Західноукраїнський уряд, опинившись без армії та території, зосередив свою діяльність винятково на зовнішній політиці. При кожній нагоді галичани зверталися до західних урядів з нотами і меморіалами, в яких вимагали визнання незалежності ЗУНР. О. Назарук зауважує, що

діалог з більшовиками, денікінцями і поляками теж був безуспішний, бо "...у відносинах з ними існувала невизначеність і недовіра" [10, с. 13].

Крім Польщі, на територію Східної Галичини свої претензії висувала радянська Росія, в особі новоствореної Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, що засвідчувало імперські прагнення утримати на цій території свій вплив. Червона армія розпочала контрнаступ проти польсько-українських військ, який виявився успішним.

Вирішальне значення для розв'язання східногалицького питання і визначення зовнішньополітичного статусу ЗУНР мала зробити Ризька мирна конференція, яка розпочала роботу 21 вересня 1920 р. Галицькі політики поклали великі сподівання на чергові міжнародні переговори. Вони ретельно прораховували свої шанси і, не гаючи часу, сформували переговорну групу. До Риги направилися делегація ЗУНР на чолі з К. Левицьким. До її складу також увійшли сам О. Назарук, Е. Брайтер, Л. Мигуша та перекладач з французької – монах Чину Св. Василя о. Жан. Детально про організацію і перебіг переговорного процесу дізнаємося зі спогадів О. Назарука "Галицька делегація в Ризі 1920 р". Маючи вже достатній політичний досвід, він згадує, що не пам'ятає до цього української дипломатичної місії, яка б отримала чіткі письмові вказівки "що робити і чого не робити" [10, с. 1]. На своїй нараді переговорна група вирішила домогтися участі у мирній конференції, оскільки вирішувалася доля Галичини, "...офіційні протести будуть звучати набагато голосніше і аргументованіше". "В іншому випадку, галицькі дипломати думали використати можливий факт недопущення делегації, як яскравий агітаційно-пропагандистський аргумент перед світом, коли під гаслами самовизначення народів українців не допущено навіть до висловлення своєї думки", – згадує публіцист [10, с. 9].

Перед делегацією стояло завдання "не допустити до того, щоб Галичина силою мирового трактату між Польщею і Росією-Україною признана в цілості або в часті Польщі" [2, с. 268]. Принциповим було доручення Є. Петрушевича: "Вплинути на большевицьку мирову делегацію, щоб вона при переговорах з поляками стояла на становищі визнання державної самостійності Східної Галичини" [10, с. 8]. Проте польська і більшовицька сторони виступили проти офіційної участі галицької делегації у переговорах.

У відповідь, пише О. Назарук, – "делегатія ЗУНР опублікувала ноту, в якій наполягала на визнанні ЗУНР як незалежної держави, тому що всяке інше вирішення цієї справи було б потоптанням загальнопризнаного права самовизначення" [10, с. 22].

Попри категоричну поведінку сторін-перемовниць, галицькі дипломати продовжували проробляти усі можливі переговорні комбінації з окремими учасниками конференції. Передусім, дотримуючись інструкції Є. Петрушевича, представники ЗУНР шукали союзництва з радянською делегацією. О. Назарук зазначає, що українці поклали надії на російсько-польське протистояння у претензіях на західноукраїнські землі. Польща вже мала в руках цілу Галичину і входила до складу ворожої більшовикам Антанти. Своєю чергою, ця територія представляла особливу вартість і для радянської влади, оскільки відкривала польсько-румунську лінію для пропаганди та поширення більшовизму в Європі [10, с. 20]. Підкреслюючи всю складність і відповідальність у веденні переговорів з радянським представництвом, політик вказує на дипломатичну тонкість галичан навіть у підборі кандидатури, котра мала вести діалог з більшовиками. За свідченнями О. Назарука, довіреною особою президента у цьому питанні був Є. Брайтер, якого поляки називали "зрадником, що хоче розвалити польську державу". Таку славу львівський посол здобув через свої обстоювання самостійності Східної Галичини на "засаді рівноправності трьох народів" [10, с. 84–85]. За словами О. Назарука, делегація ЗУНР провела переговори з Д. Мануїльським, наркомом закордонних справ УСРР, представниками Галревкому В. Бараном і Н. Хоминим та головою делегації РСФРР А. Йоффе. Вечірні години зустрічей з більшовицькими представниками, зафіксовані у щоденнику О. Назарука, свідчать про складність переговорного діалогу між двома сторонами. Візит галицьких дипломатів 27 вересня 1920 р. показав безнадійність української справи. Радянська делегація прохолодно сприймала заяви і пропозиції представників ЗУНР. Вже з початком діалогу, згадує очевидець, насторожувала відсутність голови радянської делегації А. Йоффе. Найбільше вразила О. Назарука поведінка двох галичан, членів більшовицької делегації, які дивилися на них "якось

твердо і навіть ворожо” [10, с. 87]. За словами оповідача, Д. Мануїльський нібито позитивно сприймав ідею самостійності Галичини, водночас застерігаючи: “...ми розходимося принципово, але тактично можна йти разом” [10, с. 85]. Допускаючи можливість відновлення незалежності Східної Галичини, він заявляв: “Ми дамо вказівку комуністам, щоб не підкопувалися під галицький уряд, а він повинен дати нам можливість проникати в Європу” [10, с. 117]. Більше того, зауважує Назарук, він наполягав, аби галичани виступили з заявою засудження С. Петлюри [10, с. 88]. Українські дипломати розцінили цю пропозицію як намагання більшовиків використати їх у боротьбі проти УНР [10, с. 91]. Зрештою, заява лідера радянської делегації А. Йоффе чітко показала кінцеву позицію більшовиків у вирішенні галицького питання: “Хто знає, чи ми й половини України не відступили б Польщі за мир, бо не можемо воювати з цілим світом. Мусимо внутрі працювати. Це вимагає 2–3 роки. З вашою нотою звертається запізно. Галичина залишається на польській стороні до припинення війни. А потому плебісцит. Припускаю, що й поляки на це згодяться” [10, с. 85–86].

Польська сторона виглядала ще категоричнішою. Варшава взагалі не визнавала західноукраїнського уряду [10, с. 97–98]. 5 жовтня 1920 р. поляки заявили, що “...справа Галичини – це внутрішня справа Польщі, а Галичина ніколи до України не належала”. Досить спокійна реакція голови радянської делегації А. Йоффе на подібну заяву поляків не здивувала О. Назарука. Д. Мануїльський особисто пояснив українському політику, що голова радянської делегації дивиться на “справу миру з поляками оптимістично”, що свідчило про вказівку Москви домовитися з Варшавою [10, с. 132]. Цілком очевидно, вважає О. Назарук, що “козирною картою” підписання миру між більшовиками та Польщею стояло питання Східної Галичини [10, с. 131].

Галицькі представники наполегливо виборювали місце на міжнародній арені, намагаючись вплинути на світову громадськість і змінити думку світових дипломатичних аутсайдерів стосовно долі Східної Галичини. Делегація уповноважила О. Назарука спілкуватися з представниками світової преси, декларуючи інтереси галицьких українців. У той самий час представники ЗУНР провели переговори з урядовцями Латвії, англійського посольства та делегацією еміграційного уряду Білорусії. Однак істотної зміни на перебіг подій вони не внесли. Домовленість між більшовиками і Польщею підходила до завершення. 5 жовтня о 23.00, повідомляє О. Назарук, галицька делегація отримала неофіційну інформацію, що Йоффе і Домський прийшли до порозуміння. Пізніше О. Назарук особисто приймає заяву Д. Мануїльського: “Ми мир підписуємо, тяжкий для Галичини, Білорусії і України. ...поляки хочуть тільки преліминарного миру, щоб не допустити нашого посольства. Коли буде мир, буде там революція... З Галичини зробимо питання Ельзасу й Лотарингії. Петлюра не існує” [10, с. 140]. 6 жовтня 1920 р. у своєму щоденнику О. Назарук називає “найтяжчим”. Делегація ЗУНР підготувала ноту протесту “До мирової конференції”, в якій назвала воюючі сторони – Польщу, Радянську Росію, Радянську Україну – “некомпетентним форумом для вирішення державної справи Східної Галичини”. Українські дипломати закликали світову громадськість вирішити галицьке питання. Не допустити, щоб після розвалу Австрійської імперії, “...всі народи на правах самовизначення здобули свої держави, тільки один український народ на галицьких землях був відданий під польську окупацію” [10, с. 147]. На жаль, прагнення українців на той час не були підтримані.

21 жовтня 1920 р. на засіданні Національної Ради, за словами О. Назарука, був заслуханий звіт про роботу галицьких делегатів у Ризі. Переговорній групі виголошено подяку, і визнано, що місію виконано згідно з інструкцією.

Висновки. Національно-визвольні змагання 1917–1921 рр. зазнали поразки. Україні не вдалося утвердитися на міжнародній арені. Аналізуючи і ретельно вивчаючи ті процеси, О. Назарук визначив багато причин, які привели українську справу до трагічного фіналу: велика територія, яку в ході військових дій було важко утримувати українській владі; значна кількість політичних партій без чіткої політичної програми і постійна міжпартійна боротьба, що була спрямована “на поборювання себе самих” [15, с. 10]; ігнорування іноземними державами українського питання [13, с. 17]. Ми не можемо не погодитися з тим, що зовнішній фактор відіграв вирішальну роль для

Української державності в цей період. Між тим, попри усі помилки і поразки, зокрема і в зовнішньополітичній діяльності, українські визвольні змагання цього періоду мали непересічне історико-політичне значення. Були проблеми, пов'язані не з різницею у розвитку українських революційних процесів, а зумовлені ходом Першої світової війни й насамперед уявленням країн-переможниць про післявоєнну політичну карту Європи. Польща, Чехословаччина, країни Прибалтики отримали свою державність завдяки підтримці країн-переможниць. Для Української держави зовнішньополітичний фактор виявився катастрофічно несприятливим. Спроби українських політиків довести, що їхня країна є якщо не повноправним, то принаймні реальним суб'єктом післявоєнного перевлаштування Центральної та Східної Європи, зазнали невдачі. Українські аргументи на користь побудови незалежної держави не були взяті до уваги ні країнами Четвірного Союзу, ні Антантою, ні більшовиками. Усі зазначені сили бачили в Україні об'єкт, а не суб'єкт історичного процесу.

Парадоксально, але сили, які виграли Першу світову війну під гаслами "права націй на самовизначення", вважали за краще зберегти єдність Росії, а Східну Галичину віддати Польщі, ніж підтримувати незнану їм Україну [16, с. 460]. Тим більше, каже О. Назарук, що "...ніхто собі не міг уявити самостійної Галичини. Англійська дипломатія шукала виходу, бо треба хліба. Буде мир з більшовиками, буде торгівля з ними" [10, с. 162].

1. Бурачок Л.В. *Громадсько-політична діяльність Осипа Назарука (1883–1940): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – Івано-Франківськ, 2006. – С. 208. 2. Галицька-Дідух Т. *Проблема самостійності ЗУНР і Ризька мирна конференція (1920–1921 рр.). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність // Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.* – Вип. 6: *Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції.* – Львів, 2000. – С. 267–270. 3. Гетьманчук М. *Дипломатія ЗУНР у період підготовки та підписання Ризького миру 1921 р. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність // Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.* – Вип. 6: *Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції.* – Львів, 2000. – С. 271–274. 4. Гетьманчук М. *Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.* – Львів: *Світ*, 1998. – 428 с. 5. Дециньський Л.С., Панюк А.В. *Міжнародні відносини України: історія і сучасність: Навч. посібник.* – Львів: Вид-во Національного університету "Львівська політехніка", 2001. – 424 с. 6. Дюрозель Ж. *Історія дипломатії від 1919 до наших днів / Пер. з фр. Є. Марічева, Л. Погорелової, В. Чайковського.* – К.: *Основи*, 1995. – 903 с. 7. Литвин М. *ЗУНР на геополітичній карті Центрально-Східної Європи. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність // Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.* – Вип. 6: *Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції.* – Львів, 2000. – С. 208–230. 8. Макаруч С.А. *Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР.* – Львів: *Світ*, 1997. – 192 с. 9. Назарук О. *Військо і політика.* – Кременець, 1919. – С. 16. 10. Назарук О. *Галицька делегація в Ризі 1920 р.* – Львів, 1930. (Накладом Української Християнської Організації). – 169 с. 11. Назарук О. *Галичина й Велика Україна: Трактат, присвячений українським жінкам й військовим.* – Львів. (Накладом "Нової Зорі"), 1936. – 156 с. 12. Назарук О. *Гоги і Магоги. Політична брошура, призначена для гартування будучих українських провідників.* – Львів: *Бібліотека УНО*, 1936. – 127 с. 13. Назарук О. *До історії революційного часу на Україні. Українські політичні партії, їх союзи і теорії.* – Вінніпег: *Ман*, 1924. – 19 с. 14. Назарук О. *Рік на Великій Україні. Спомини з Української революції.* – Відень, 1920. – 344 с. 15. Назарук О. *Студентство і політика.* – Львів–Відень: *Вид-во "Українського прапора"*, 1921. – 21 с. 16. *Політична історія України. ХХ століття: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.). – В 6 т. / За ред. І.Ф. Кураса.* – К.: *Гене́за*, 2002. – Т.2. – 488 с. 17. Тищик Б.Й. *Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права.* – Львів: *Триада плюс*, 2004. – 392 с. 18. *Центральний державний історичний архів України у м. Львові.*